

*І.М. Жилєнкова
(м. Київ)*

**ІНОЗЕМНЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ НА ТЕРЕНАХ
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
у XIX — на початку XX ст.**

Стаття присвячена дослідженню іноземного землеволодіння на Правобережній Україні в до- та пореформений період. Розглянуто його масштаби, етнічну належність вихідців із-за кордону, а також ареал їх розселення. Проаналізовано зміни в політиці уряду Російської імперії щодо іноземної колонізації регіону.

Статья посвящена изучению иностранного землевладения на Правобережной Украине в до- и пореформенный период. Рассмотрены его масштабы, этническая принадлежность выходцев из-за границы, а также ареал их расселения. Проанализированы изменения в политике правительства Российской империи касательно иностранной колонизации региона.

The article is devoted to the study of foreign land's ownership on the Right Bank Ukraine in the pre-and post-reform period. Considered its scale, ethnicity immigrants from abroad and their resettlement area. Analyzed changes in government policy of the Russian Empire on foreign colonization of the region.

Проблематика іноземного землеволодіння в Україні в другій половині XVIII, XIX і на початку XX ст. знайшла певне відображення в ряді тогочасних періодичних видань та історичній літературі. Як перші дослідники, що були сучасниками доби капіталістичного розвитку¹, так і представники радянської та сучасної української історіографії висвітлювали переважно виникнення і поширення німецького й почасти болгарського землеволодіння у південному степовому краї України².

Однак землеволодіння і землекористування німецьких, австрійських, польських, чеських та інших колоністів на теренах Правобережної України до цього часу залишаються недослідженими. Рідкісні повідомлення щодо розмірів німецького землеволодіння в цьому регіоні України, які з'являлися в засобах масової інформації на початку XX ст., мали суперечливий, а інколи навіть провокативний характер. Зокрема, в 1901 р. у столичному часописі була опублікована стаття, в якій стверджувалося про придбання німецькими колоністами в губерніях Правобережної України близько 600 тис. десятин землі ще до 1873 р., що є надто великим перебільшенням³. І.М. Кулинич також почасти торкнувся проблеми німецького землеволодіння у Волинській губернії. Пославшись на

документи Міністерства внутрішніх справ, дослідник стверджує, що німецьким колоністам у одній тільки Волинській губернії належало наприкінці XIX — на початку XX ст. 700 тис. десятин землі⁴. Безперечно, ця цифра головного поліцейського відомства Російської імперії також дуже перебільшує розміри німецького землеволодіння на Волині. Отже, питання щодо поширення іноземного землеволодіння у цьому регіоні України потребує подальшої уваги дослідників. Тим більше, що ця проблема стає надзвичайно актуальною і гострою для України і в наші дні, коли на кін історичного розвитку поставлене сьогодишньою владою питання про розпродаж земель сільськогосподарського призначення іноземцям.

Іноземні колоністи стали оселятися на теренах Правобережної України ще з часів Речі Посполитої. Першими серед них, здається, були меноніти, вихідці з Голландії, які шукали в чужих землях притулку від утисків своїх релігійних переконань. Їхнє поселення було розташоване у Бердичівському повіті Київської губернії й мало назву Михалин. Після розчленування Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. сусідніми державами й інкорпорації Правобережної України до Російської імперії ці колоністи прийняли підданство останньої. Слідом за ними, починаючи з 1801 р. тут оселилися декілька сімей пруських менонітів⁵.

У подальшому в цьому краї стали «осідати на землю» іноземні колоністи, які шукали передусім сприятливих матеріальних умов для свого прожиття. Ними були майже винятково протестанти і католики, вихідці з Пруссії й почасти з інших німецьких земель та Австрії. Окрім того, частина переселенців на українське Правобережжя залишила попередні місця свого оселення в Царстві Польському, котре увійшло до складу Російської імперії, або інші німецькі колонії з внутрішніх губерній останньої⁶.

Попри родючість ґрунтів і вигідність умов, що пропонувалися приватними власниками німецьким та іншим переселенцям, колонізація протягом перших 30 років XIX ст. просувалася надзвичайно повільно і мала характер дрібних поселень, найчастіше окремими сім'ями. Усього до 1830 р. в трьох губерніях Правобережної України — Волинській, Подільській і Київській — оселилося 476 сімей⁷.

Після 1830 р. рух вихідців з німецьких земель та Царства Польського на українське Правобережжя посилювався. Саме в ці роки на Волині з'явилися німецькі колоністи та особи інших національностей. Проте найбільш значні поселення були засновані попервах у 1832–1833 рр. у Подільській губернії. Зокрема, у 1840-х рр. у Летичівському повіті цієї губернії єврейські колоністи заснували свої поселення. Одне з них з'явилося в цьому повіті в 1844 р. В ньому було 35 дворів, в яких налічувалося 261 особа чоловічої і жіночої статі. Розміри їхнього земельного володіння становили 614 десятин 600 сажнів. В іншому єврейському поселенні у Летичівському повіті, що з'явилося у 1846 р., було 18 дворів, у яких проживало 66 осіб чоловічої і жіночої статі. Вони мали земельну площу розміром у 184 десятин 912 сажнів⁸. Протягом 1840–1860-х рр. німецька колонізація зосереджувалася переважно на Волині, де оселилося 2443 сім'ї⁹.

Скасування кріпосного права в царській Росії у 1861 р. призвело до гострої нестачі робочих рук у поміщицьких господарствах краю і місцеві дідачі з метою підняття вартості своїх земельних угідь посилено займалися осадженням у своїх посіلوх вихідців із-за кордону. Цьому посприяли і наслідки повстання в Царстві Польському проти російського панування в 1863–1864 рр. У 1867 р. царський уряд скасував пільги, якими користувалися там іноземні поселенці. Після цього вплив їх у губернії Правобережної України став помітнішим. Усього за десятиліття, з 1861 р. по 1870 р., на Правобережжі поселилося 6579 сімей, а з попередніми прибульцями — 9050 сімей¹⁰. Проте на Київщині й Поділлі їх налічувалося замало навіть у 1903 р. У Подільській губернії було лише 503 двори, які знаходилися у 12 поселеннях. У них проживало 3883 особи чоловічої і жіночої статі, що мали у своєму володінні 1817 десятин 477 сажнів земельної площі¹¹.

Свої відмінності щодо чисельності та національного складу колоністів були на Волині. Наприкінці 1870-х — на початку 1880-х рр. тут з'явилися чехи, що емігрували з Богемії й посприяли поширенню хмелярства. З часом вирощування хмелю було освоєне місцевими землевласниками і селянами. Волинський хміль ішов на пивоварні заводи України і вивозився на ринки Центральної і Західної Європи¹². За даними волинського губернатора, чехи оселилися в с. Теремне ще раніше, у 1872 р., купивши там маєток площею у 500 з лишнім десятин землі¹³.

Наприкінці 1880-х рр. чеські колоністи з'явилися і на Київщині. За даними канцелярії київського губернатора, чехи придбали у власність у приватних осіб у с. Миколаївське Бердичівського повіту 1300 десятин землі. На початку ХХ ст. в їхньому поселенні налічувалося 200 дворів і близько 800 душ чоловічої і жіночої статі¹⁴.

З часом іноземна колонізація на Волині прийняла найбільш масштабні розміри. У 1886 р. на Волині вже налічувалося 926 поселень з особами іноземного походження, а у 1889 р. їх чисельність становила 1573 поселення. З 1882 р. по 1890 р. кількість колоністів зросла тут на 227%, а дворів — на 213%¹⁵. За даними поліцейських справників, іноземці обирали місцевості для поселення залежно від наявності господарських умов і економічних вигід. Більшість переселенців до Волинської губернії звернулася до хліборобства, що пояснюється меншою щільністю тут населення і обширнішими земельними просторами. І навпаки, Київська і Подільська губернії з більш щільним населенням, родючими ґрунтами і розвиненішою промисловістю й торгівлею прийняли в себе переважно ремісників¹⁶. Проте з часом прагнення до землеробства з боку німецьких колоністів стало помітним і на Київщині. У Сквирському повіті біля с. Соболівка виникла колонія Мар'янівка, заснована у 1899 р. вихідцями із прибалтійських губерній. Ці колоністи, яких налічувалося 38 сімей, взяли в оренду на 12 років у дворянки Кукуранової 435 десятин землі¹⁷.

На Волині іноземці розселялися на землях 12 повітів — у Житомирському, Володимир-Волинському, Дубенському, Заславському, Ковельському, Кременецькому, Луцькому, Новоград-Волинському, Овруцькому, Острожському, Рівненському і Старо-Костянтинівському¹⁸.

Найбільш успішно німецька колонізація протікала в першій ділянці Житомирського повіту. Ця обставина пояснюється тим, що в цій місцевості, яка охоплювала північну половину повіту, було більше простору необроблених земель і лісів, що й стало «приманкою для поселенців»¹⁹. За даними мирового посередника першої ділянки Житомирського повіту О. Козловського, німецькі колонії у повіті з'явилися не раніше 1833 р. Починаючи з 1861 р., кількість прибулих у повіт іноземних поселенців різко зросла, що пояснюється дозволом здавати їм в оренду поміщицькі землі. Про це свідчать дані табл. 1.

Таблиця 1

**Ріст іноземної колонізації у межах першої ділянки
Житомирського повіту за 1861–1884 рр.²⁰**

Рік	Кількість іноземних поселень	Кількість колоністів	У тому числі	
			Вихідців із Царства Польського	Іноземних підданих
1861	30	4642	3179	1463
1874	80	12 719	9094	3625
1884	158	27 245	20 800	6445

Із таблиці видно, що за 24 роки кількість іноземних колоній у північній половині Житомирського повіту зросла з 30 до 158 одиниць. За даними тамтешнього мирового посередника, то були переважно німецькі колоністи, попри те, що більшість їх були вихідцями з Царства Польського. Загалом кількість колоністів чоловічої і жіночої статі збільшилася за зазначені у таблиці роки з 4642 до 27 245 осіб. Цікаво, що 20800 колоністів на 1884 р. були вихідцями із Царства Польського. Кількість іноземних підданих серед них з 1861 р. до 1885 р. зросла з 1463 до 6445 осіб. Отже, динаміка зростання чисельності іноземних колоністів у Волинській губернії протягом 1860–1880-х рр. була доволі вражаючою.

У зв'язку з цим мимохідь постає питання, що спонукало урядові кола Російської імперії заохочувати їх до переселення на землі Правобережної України? Відповідь на нього не може бути однозначною, тим більше, що відношення російської влади до іноземних колоністів, представників різних націй, на різних етапах суспільного і економічного розвитку було суперечливим. З одного боку, ми знаходимо в документах і матеріалах тогочасного періоду різко негативне і навіть вороже ставлення до осіб польської національності, особливо після повстання проти російського панування у 1863–1864 рр. Царським повелінням від 10 грудня 1865 р особам польського походження було заборонено придбавати у власність або брати в заставу земельне майно поза межами міських поселень, зокрема й у Волинській губернії²¹. З іншої сторони, маємо численні свідчення того, що німецькі колоністи були поставлені у привілейоване становище порівняно з українськими селянами.

Загалом, заохочуючи іноземців до оселення на Правобережжі та надаючи їм пільги, урядові кола імперії керувалися найперше інтересами російського поміщицтва, сумарна земельна площа якого у 1880 р. досягала в губерніях Правобережної України 2 509 823 десятини²². Поміщики були зацікавлені здавати свої землі в оренду німецьким колоністам, які засвоїли на батьківщині передові для свого часу сільськогосподарські технології і мали солідні фінансові засоби для господарювання на куплених або орендованих землях.

Був час, коли в урядових колах вірили, що німецька колонізація матиме позитивний вплив на місцеве землеробське населення, сприятиме кращому веденню господарств українськими селянами. Однак колоністи принесли певну користь тільки великим приватним власникам. Завдяки їм, маєтки останніх стали приносити більші прибутки, внаслідок чого зросла їх цінність. Піднявши вартість власницьких земель, колонізація водночас стиснула місцевих селян, позбавивши їх прав на випас худоби, збір хмизу і лісових ягід та грибів. Вторгнення колоністів змусило селянські громади погодитися на розверстання угідь на цілковито не вигідних умовах. Була знищена всяка можливість селянам збільшити у майбутньому шляхом купівлі земельні ділянки, а потреба в цьому внаслідок зростання чисельності населення та сімейних розділів з кожним роком відчувалася все гостріше. «Зрозуміло, — свідчив згаданий вище О. Козловський, — що коли б не було тут німців величезна земельна площа природним порядком речей перейшла б до місцевого населення і стала надійною основою його благополуччя»²³.

Слід відзначити, що правлячі кола імперії мали й інші, притому не менш важливі для них, мотиви щодо розширення німецької колонізації у цьому регіоні України. Стимулюючи оселення на Правобережжі німецьких колоністів, уряд розраховував на послаблення тут польських культурних впливів і русифікацію українського населення. Про це свідчать численні факти. За даними представників місцевої влади, «адміністрація... розраховувала на німецьких і чеських колоністів, зобов'язаних, на її думку, сприяти послабленню тут польського і католицького впливів у краї»²⁴. У свою чергу, заходи для послаблення польських впливів на місцеве населення здійснювалися «в інтересах русифікації краю»²⁵. Про заходи, що були спрямовані на русифікацію населення Правобережної України, йдеться також у листуванні волинського губернатора Кутайсова²⁶ і генерал-губернатора Південно-Західного краю Ф.Ф. Трепова²⁷.

Поступово в урядових колах стали усвідомлювати, що німецькі колоністи байдуже відносяться як до передачі господарського досвіду селянам Правобережжя, так і прагнення російської адміністрації русифікувати населення цього регіону України. За свідченнями представників місцевої влади Волині, «всі колоністи живуть цілковито відособленим життям і з місцевим селянським населенням не тільки не зближуються, алей навіть відчужуються від нього й поводяться зарозуміло, що призводить до зіткнень селян з німцями на ярмарках і в камерах мирових судів з приводу потрави лісових угідь тощо»²⁸.

Більше того, колоністи відносяться з недовірою до місцевої влади й суду. За виникнення різних протиріч і суперечок, вони зверталися для їх улагодження

тільки до свого пастора або старости. Останній вів, як правило, всі справи, що стосувалися взаємовідносин колонії з владою чи власником орендованої землі. Колоністи не мали бажання оволодівати російською мовою і всі симпатії, навіть тоді, коли вони ставали підданими Російської імперії, виявили до Пруссії. Вихідці з Царства Польського також віддавали перевагу не російській мові, а «польському жаргону»²⁹. Притому колоністи, що мали німецьке підданство, відбували військову повинність у себе на батьківщині. Після досягнення ними призовного віку батьки відправляли своїх дітей служити в арміях Пруссії чи Австрії. З кожним роком кількість таких осіб зростала в кожній колонії. Тоді як російський уряд очікував благотворного впливу колоністів на «послаблення» полонізму і католицизму, німецька колонізація сприяла прискореному поширенню вчення баптистів. Окремі колоністи, а також деякі українські селяни стали роз'їжджати по селам і спокушати населення у штундистські секти³⁰.

Накопичення цих та ряду інших фактів у структурах Міністерства внутрішніх справ, особливо після оформлення на початку 1880-х рр. союзу між Німеччиною і Австро-Угорщиною, який негативно впливав на міжнародні відносини в Європі, призвело до виникнення тривоги в урядових колах. У С.-Петербурзі доволі гостро стали реагувати на те, що німці-колоністи, визнаючи російське підданство, залишалися по суті підданими Німеччини. Це обумовлювалося характером німецького закону від 1 червня 1870 р., згідно з яким для справжнього виходу з підданства Німеччини недостатньо десятилітнього перебування в іншій країні, а необхідний дозвіл «вітчизняного уряду»³¹. Професор Ф. Мартенс відзначав з цього приводу наступне: «для виходу з німецького підданства взагалі необхідний урядовий дозвіл. Іноземна «натуралізація» сама собою не визнається законною підставою для припинення підданства»³². Мало-помалу відношення російської влади до німецьких колоністів ставало все більш негативним. У 1880-х рр. було впроваджено ряд заходів, спрямованих на зменшення землеволодіння і землекористування німецьких та австрійських колоністів. У 1887 р. іноземним поселенцям, що були підданими іноземних держав, було заборонено царським повелінням придбавати у власність і брати в заставу «земельне майно» поза межами міських поселень. У наступному році були видані правила щодо облаштування колоністів, що були оселені в губерніях Правобережної України. Ними були впорядковані умови побуту колоністів. Причому ті з них, що не були російським підданими, мали нести грошові й натуральні повинності нарівні з корінним населенням краю³³.

Ці заходи призвели до зменшення чисельності іноземних колоністів, що були підданими інших держав. Зокрема, кількість іноземних підданих у межах першої ділянки Житомирського повіту з 1884 по 1900 рр. зменшилася з 6445 до 4605 осіб чоловічої і жіночої статі. І це притому, що загальна кількість колоністів у районі першої ділянки цього повіту зросла за ці роки майже на 15 тисяч осіб³⁴. Щоправда, іноземні поселенці обходили заборону на оренду земель і продовжували використовувати їх, не укладаючи формальних актів за згодою поміщиків³⁵.

Проте тривога російської адміністрації на місцях через зростання іноземного землеволодіння не припинилася. У звіті волинського губернатора імператору за 1888 р. було висловлено побажання щодо настійної необхідності «усунення німецької колонізації у цій губернії». У відповідь Олександр III висловив свою думку лаконічною відміткою на губернаторському звіті — «так!»³⁶ Останнє не могло не стимулювати відповідні урядові інстанції щодо встановлення попервах чисельності іноземних колоністів та розміру земель, якими вони користувалися. З урахуванням цього від вищих урядовців імперії час від часу надходили вимоги губернаторам про надання якомога докладніших даних щодо чисельності іноземців та розміру їх землеволодіння. Проте тільки у 1890 р. генерал-губернатор Південно-Західного краю інформує уряд, що на Волині проживає близько 200 тисяч душ іноземних поселенців³⁷. У свою чергу волинський губернатор дещо конкретизував цю цифру. За його даними, в губернії налічувався у тому році 33 571 двір, де проживало 199 708 іноземних колоністів³⁸. Більш докладні дані щодо чисельності іноземних колоністів містяться в іншому документі, який на жаль, не датований. Згідно з уміщеними в ньому даними, на Волині налічувалося 189080 іноземних колоністів, а дворів — 33386³⁹. Німців російського підданства налічувалося 141 291 особа, німців іноземного підданства 6114, а разом — 147 405 осіб чоловічої і жіночої статі. Окрім того, в губернії оселилося: чехів — 19 215 осіб, поляків — 15 762, галицьких українців — 6552, осіб інших національностей — 146⁴⁰. На жаль, ці цифри були дещо орієнтовними. Представники місцевої влади визнавали, що підрахувати чисельність колоністів та слідкувати за їх переміщеннями дуже важко як для поліції, так і волосних правліль. Колоністи, як правило, поселялися у лісовій місцевості, тому про нових прибульців або тих, що від'їжджали в Німеччину, ледве знали навіть землевласники, що здавали їм в оренду свою землю⁴¹.

Очевидно, надіслані губернаторами дані не зовсім задовольнили чиновників головного поліцейського відомства імперії та інших міністерств. Тому на протязі багатьох років зі столиці продовжували надходити вимоги губернаторам щодо надання більш докладних даних про чисельність іноземних колоністів у губерніях Правобережної України, особливо на Волині, кількості створених ними поселень та розміру земельних площ, якими вони володіли або орендували. У черговий раз така вимога надійшла у листопаді 1902 р. Чиновники Міністерства внутрішніх справ висловлювали тривогу через подальше зростання чисельності іноземних колоністів на Волині та площ їхнього землеволодіння⁴².

Однак навіть на початку XX ст. російська адміністрація на місцях не мала надійних статистичних даних щодо чисельності іноземних колоністів. У квітні 1906 р. генерал-губернатор Південно-Західного краю В.О. Сухомлинов, відповідаючи з цього приводу на запит міністра внутрішніх справ від 18 березня того року, визнав, що його попередник генерал-губернатор М.І. Драгомиров не зміг відповісти на це питання «через неповноту даних, що були в його розпорядженні». Тому Драгомиров вимагав від тодішнього волинського губернатора Дуніна-Борковського «докладної інформації для всебічного з'ясування справи про розселення іноземців у Волинській губернії». Отримавши їх і порівнявши їх

з даними, що були в канцелярії генерал-губернаторства Південно-Західного краю, Драгомиров визнав, що для застосування будь-яких особливих заходів для зупинення колонізації «немає потреби»⁴³. За даними, що він їх надав головному поліцейському відомству імперії, на 1 січня 1906 р. на Волині проживало 60 764 сім'ї іноземних колоністів, в яких налічувалося 287 087 душ чоловічої і жіночої статі або на 43,5% більше, ніж у 1890 р.⁴⁴ У користуванні колоністів числилося на праві власності 135 762 десятини 1315 кв. сажнів земельної площі, за письмовими і словесними договорами — 237 811 десятин 1632 кв. сажнів, а разом — 373 574 десятин 547 кв. сажнів⁴⁵. З наведених цифр видно, що у власності однієї сім'ї було в середньому 2,23 десятин, а оренді — 3,91 десятин. Загалом на одну сім'ю припадало в середньому 6,15 десятин земельної площі. Отже, це були трудові селянські господарства.

Попри обмежувальні урядові заходи, чисельність іноземних колоністів у досліджуваному регіоні України продовжувала зростати і після 1905 р. У щорічних звітах губернатора Волині незмінно наголошувалося на прагненні іноземців до земельної власності. 27 січня 1910 р. волинській губернатор Кутайсов інформував генерал-губернатора Південно-Західного краю Ф.Ф. Трепова про зростання кількості клопотань іноземців щодо надання дозволу на купівлю землі⁴⁶. Губернатор наполягав на необхідності видання закону про «цілковиту заборону або у крайньому разі наданні права вищій адміністрації краю, як це було до 1905 р., забороняти купувати землю особам іноземного походження»⁴⁷. Зі свого боку генерал-губернатор Південно-Західного краю у звіті голові уряду П.А. Столипіну також порушив питання щодо видання спеціального обмежувального закону на придбання іноземцями землі у власність на Волині⁴⁸. «У минулому році, — писав Трепов Столипіну в 1910 р. — я вимушений був видати колоністам і вихідцям із Царства Посольського свідоцтва на купівлю землі на Волині: 22 889 десятин для 1039 німців і 1291 десятину — 37 полякам»⁴⁹. Трепов висловив Столипіну своє повне переконання у тому, що «німецькі колоністи є небезпечними конкурентами при купівлі землі місцевим селянам через незрівнянно більші фінансові можливості». До того ж генерал-губернатор нагадав голові уряду, що подальше збереження іноземного землеволодіння «розходиться із заходами уряду, спрямованими на обрусіння краю»⁵⁰.

Подальші корективи у відношення до німецьких колоністів уніс розкол Європи на військово-дипломатичні табори: з одного боку виникнення союзу Німеччини з Австро-Угорщиною, а з іншого — Троїстої згоди Франції, Росії і Великої Британії. Початок Першої світової війни у 1914 р. загострив проблему іноземного землеволодіння до крайньої межі. У спеціальній записці щодо німецького землеволодіння у західних губерніях, котра зберігається у фонді 442 Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, наголошується на тому, що німецькі колоністи в умовах військових дій «являють собою дуже ненадійний і навіть небезпечний у політичному і військовому відношенні елемент». Більше того, німецькі поселення кваліфікуються у цьому документі «як планомірно і свідомо створені аванпости для оволодіння частиною території Російської імперії»⁵¹.

Узагальнюючи викладений вище матеріал, слід відзначити посилене прагнення іноземців до придбання земельної власності на теренах Правобережної України, а особливо на Волині, у другій половині XIX — на початку XX ст. За нашими підрахунками, чисельність іноземних колоністів у губерніях Правобережної України становила напередодні Першої світової війни близько 300 тис. осіб чоловічої і жіночої статі.

Проте політика царського уряду щодо іноземної колонізації була надзвичайно суперечливою. Безумовно, вона відповідала інтересам російського поміщицтва, зацікавленого у використанні кваліфікованої робочої сили для підняття вартості зданих в оренду земель. Проте зростання зовнішньої загрози через загострення міжнародних відносин в Європі змусило урядові кола переглянути своє відношення до іноземної колонізації — від поступового її обмеження до повної ліквідації на початку Першої світової війни.

¹ Любимов Л.О. О ликвидации неметкого землевладения // Южнорусская сельско-хозяйственная газета. — 1916. — 4 апреля; Ковалевський Н.З. Из подворной переписи // Агрономический журнал. — Кн. 9/10. — X., 1913. — С. 92–95.

² Кулинич І.М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. — 1917 р.) // Український історичний журнал. — 1990. — № 9; Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. — К., 2004. — С. 118, 124; Їх же. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). — К., 2011. — С. 39–41.

³ Германский империализм // Новое время. — 1901. — 16 февраля; ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 702. — Спр. 98. — Арк. 13.

⁴ Кулинич І.М. Назв. праця. — С. 24.

⁵ ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 702. — Спр. 98. — Арк. 40.

⁶ Там само.

⁷ Там само. — Арк. 40 зв.

⁸ Там само. — Оп. 701. — Спр. 384. — Арк. 7.

⁹ Там само. — Оп. 702. — Спр. 98. — Арк. 3, 41.

¹⁰ Там само. — Арк. 41, 41 зв.

¹¹ Там само. — Оп. 701. — Спр. 384. — Арк. 13 зв.–14.

¹² Там само. — Оп. 636. — Спр. 391. — Арк. 15; Вестник Русско-английский торговой палаты. — 1915. — № 7/8. — С. 242.

¹³ Там само. — Оп. 186. — Спр. 366. — Арк. 3 зв.

¹⁴ Там само. — Оп. 701. — Спр. 384. — Арк. 4–4 зв.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. — Оп. 702. — Спр. 98. — Арк. 42.

¹⁷ Там само. — Оп. 701. — Спр. 384. — Арк. 4.

- ¹⁸ Там само. — Оп. 702. — Спр. 98. — Арк. 82.
- ¹⁹ Там само. — Арк. 52.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Там само. — Арк. 2.
- ²² *Решет О., Сердюк О.* Сільське господарство України ... — К., 2011. — С. 17.
- ²³ ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 702. — Спр. 98. — Арк. 53 зв.
- ²⁴ Там само. — Арк. 52 зв.–53.
- ²⁵ Там само. — Арк. 55.
- ²⁶ Там само. — Оп. 709. — Спр. 91. — Арк. 8.
- ²⁷ Там само. — Арк. 9.
- ²⁸ Там само. — Оп. 702. — Спр. 98. — Арк. 53 зв.
- ²⁹ Там само. — Арк. 53 зв.–54.
- ³⁰ Там само. — Арк. 54.
- ³¹ Там само. — Оп. 634. — Спр. 690. — Арк. 2.
- ³² Современное международное право цивилизованных народов. Т. II. — Изд. 5-е. — СПб., 1905. — С. 185.
- ³³ ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 702. — Спр. 98. — Арк. 3 зв.
- ³⁴ Там само. — Арк. 52 зв.
- ³⁵ Там само. — Арк. 5 зв..
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ Там само. — Арк. 45.
- ³⁸ Там само. — Арк. 72–72 зв.
- ³⁹ Там само. — Арк. 82–83.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Там само. — Арк. 45.
- ⁴² Там само. — Оп. 701. — Спр. 384. — Арк. 1.
- ⁴³ Там само. — Арк. 93.
- ⁴⁴ Там само. — Арк. 103 зв.–104.
- ⁴⁵ Там само. — Арк. 103 зв.
- ⁴⁶ Там само. — Оп. 709. — Спр. 91. — Арк. 1.
- ⁴⁷ Там само. — Арк. 1 зв.–2.
- ⁴⁸ Там само. — Арк. 4.
- ⁴⁹ Там само. — Арк. 3.
- ⁵⁰ Там само. — Арк. 4 зв., 9зв.
- ⁵¹ Там само. — Оп. 634. — Спр. 690. — Арк. 2.